

Torbjörn Hjort och Alexandru Panican

Valfrihet – en utmaning för det sociala medborgarskapet

Välfärdstjänsterna har antagit formen av marknadsbaserade tjänster på grund av en ökad marknadsorientering. I artikeln analyseras vad valfrihet gällande välfärdstjänster kan innebära för medborgaren i olika socioekonomiska positioner genom att fokusera faktorer som kan begränsa valmöjligheter. En slutsats är att både resursstarka och resurssvaga har begränsade valmöjligheter. En annan slutsats är att det sociala medborgarskapet, när det öppnar upp för valfrihet, kan befästa den sociala och etniska segregationen.

Torbjörn Hjort, fil dr och biträdande lektor i socialt arbete vid Lunds universitet
Torbjorn.hjort@soch.lu.se

Alexandru Panican, fil dr och universitetslektor i socialt arbete vid Lunds universitet
Alexandru.panican@soch.lu.se

Under de senaste decennierna har välfärdstjänster inom västvärlden antagit formen av marknadsbaserade tjänster som en följd av ett alltmer marknadsanpassat samhälle. Relationen mellan medborgare och välfärdsproducent är mer kundorienterad och välfärdstjänsterna mer individanpassade. Denna samhällsomvandling, som omfattar ökad valfrihet, utmanar förståelsen av medborgarskapet som i den svenska välfärdsstaten traditionellt utgått ifrån två principer: (i) att medborgarna har samma möjligheter att ta del av välfärds-

tjänster och (ii) att stat och kommun har stått som garant för likvärdiga välfärdstjänster. När dessa förhållanden förändras finns det anledning att närmare studera möjliga konsekvenser för medborgaren.

Ett ökat antal välfärdsalternativ förväntas öka konkurrensen, effektiviteten och kvaliteten på välfärdstjänsterna. Dessutom anses ett större antal alternativ öka möjligheterna för en bättre anpassning till medborgarens specifika önskemål och behov. Men valfrihet innebär också ett ökat ansvar för medborgaren som förväntas välja bland välfärdsproducenter.

Syfte

Vi vill diskutera vad valfrihet gällande välfärdstjänster kan innebära för medborgaren i olika socioekonomiska positioner genom att inrikta oss på faktorer som kan begränsa valmöjligheter. I huvudsak är vi intresserade av medborgarens faktiska möjligheter att välja. Detta innebär att vi kommer att fokusera på den substantiella snarare än formella valfriheten. För att exemplifiera teoretiska resonemang lyfts svensk skolutbildning fram, med fokus på grundskola och gymnasial utbildning, där marknadsanpassning fått genomslag och där ungdomar och vårdnadshavare ställs inför ett flertal skol- och utbildningsalternativ. Välfärdstjänster materialiseras genom sociala rättigheter. Därmed gör vi en avgränsning när det gäller medborgarskapskonceptet och fokuserar det sociala medborgarskapet. Rätten till skolutbildning på grundnivå och gymnasial nivå utgör i Sverige en medborgerlig social rättighet.

Metod och material

Artikeln håller sig på en principiell nivå genom reflekterande teoretiska resonemang om betydelsen av ökad valfrihet av välfärdstjänster för medborgare i olika socioekonomiska positioner. Med socioekonomisk position avses faktorer som utbildningsnivå, etableringsgrad på arbetsmarknaden och inkomstnivå. Artikeln är också en genomgång av tidigare forskning för att bringa ordning bland kritikformer om valfrihet. Vi syntetiserar tidigare forskning genom att konstruera tre typer av begränsningar gällande skol/utbildningsval. Litteraturgenomgången omfattar centrala referenser inom ämnet. Vi använder även källor som offentligt tryck för att ge en bakgrund till de förändringar som utbildningsväsendet har genomgått genom införandet av ökad valfrihet. I analysdelen kompletterar vi med empiri från ett avslutat forskningsprojekt bestående av intervjuer med företrädare för kommunala och statliga verksamheter på lokal nivå.

Forskningsläget

Den övergripande ramen för de resonemang som förs i denna artikel bygger på forskning om marknadsanpassning av välfärdstjänster. Inom denna ram ligger såväl forskning om valfrihet som vad en ökad pluralisering av välfärdstjänster har för implikationer för medborgaren. Aberbach och Christensen (2005) lyfter fram en glidning från den republikanska och mer kollektivt baserade medborgarskapsförståelsen mot den mer atomistiskt inriktade nyliberala medborgaren. Forskarna argumenterar för att det sker en förskjutning från Nordamerika till Europa och att denna förskjutning innebär att medborgarskapet fylls med ett innehåll med fokus på konsumentrollen. Förhållandet mellan medborgare och offentliga institutioner förändras i en riktning mot en tydligare avgränsning på tjänsters kvalitet, pris och varaktighet.

Medborgarskapet som traditionellt knyts till rättigheter konstituerade i en offentlig, juridisk och politisk kontext tenderar att handla om hur den enskilde som konsument navigerar i ett marknadsbaserat samhälle där även välfärdstjänster antar formen av varor. Det är en aktiv, självständig och kompetent "citizen-consumer" som efterfrågas (Trentmann 2007, Clarke 2007, Mitchell 2003, Schild 2007). Medborgaren anses kunna välja bland välfärdsalternativ och agera som en entreprenör i sitt eget liv (Blomqvist 2004, Le Grand 2007, Giddens 1999).

Hvinden och Johansson (2007) lyfter från en nordisk utgångspunkt fram samma förskjutning och refererar till "active citizenship". Medborgaren förväntas ta större ansvar för sin välfärd samtidigt som välfärdsstatens roll som garant och leverantör av välfärdstjänster försvagas (Kautto 2001). Medborgarskapet dräneras på drivkrafter för lojalitet gentemot gemensamma intressen till förmån för ett beteende som drivs av egen nytta. Marknadsanpassning framhäver konsumentlogiken på bekostnad av medborgarskapets centrala värden: jämlikhet och solidaritet. Medborgarskapet framstår alltmer som apolitiskt, egoistiskt och atomistiskt (Brewer 2007, Lister et al 2007). Ett annat sätt att uttrycka denna förskjutning är att tala om välfärdstjänster i termer av "private good" snarare än "public good" (Englund 1993).

Forskning om valfrihet kopplat till hur individer och grupper väljer utifrån olika preferenser är välrepresenterad inom forskning om konsumentbeteende och marknadsföring (Bettman et al 1998, Alba & Hutchinson 2000). En stor del av valfrihetsforskningen berör varu- och tjänstemarknaden medan vi här koncentrerar oss på välfärdstjänster. Förespråkarna för en ökad valfrihet menar att välfärdstjänsterna kan individanpassas och därigenom förbättras för medborgaren. Denna fokusering på den enskilde kritiserar då en negligering av strukturella aspekter riskerar att förstärka befintlig social reproduktion. Konsumenten styrs även av kollektiva och strukturella faktorer vilket Bourdieu (1984) visar genom sin forskning om hur smak, stil och konsumtion reproduceras genom klass. Ett val av en vara eller tjänst konstituerar det "rätta" valet beroende på faktorer såsom klass, kön, utbildningsnivå, etnicitet, ålder och inkomst. Det finns kollektiva förväntningar på de val medborgaren står inför. Det tycks finnas en slags likhetsprincip inom den egna gruppen i så måtto att olika sociala grupper väljer alternativ som överensstämmer med den egna gruppens preferenser (Johnsson 2004).

Det ska tilläggas att även om vi i viss utsträckning kan ses som styrda i våra val av pasta eller gymnastikskor, är dessa val att betrakta som mer fria än de reglerade val vi gör gällande välfärdstjänster. Reglerad valfrihet syftar på att de faktiska valen är mer styrda då politiker och myndigheter strävar efter att de val som står till buds befinner sig inom ett spann av vad som betraktas som rimligt i förhållande till allmänintresset och politiska målsättningar (Norén

2003). En ytterligare begränsning utgörs av de marknadsmekanismer som gör sig påmindas då ett grundläggande mål för marknadsbaserade verksamheter är profit. Välfärdsproducenterna kan välja vissa typer av kunder och försvåra för andra, så kallad *cream-skimming* (Bunar 2009).

Forskningen om val av välfärdstjänster som vård (Blomqvist 2005), skola (Ball 2003, Bunar 2009) och omsorg (Norén 2003, Szebehely & Trygdegård 2007) är omfattande, såväl nationellt som internationellt (Blomqvist 2004). Internationell forskning (Ball 1994, 2006, 2007; Ball et al 2007; Gewirtz et al 1995; Ambler 1998; Hatcher 1998; Reay & Ball 1997) och nationell forskning (Bunar 2005, Kallstenius 2009, Kjellman 2001, Olofsson 2010, Richardsson 2004, Lund 2006, Damgren 2002, Skawonius 2005, Johnsson 2004) visar att ökad skolvalfrihet leder till ökad segregation. Men skolvalfriheten ger också möjlighet att lämna en segregerad och stigmatiserad skolmiljö (Gorard & Fitz 2000, Gorard et al 2001). Det kan problematiseras vilka elever som lämnar en segregerad skolmiljö samt om flyttningen gör skolan mindre stigmatiserad. Att välja utbildning kräver resurser och kapital (Bourdieu 1986) såsom kunskaper, tillgång till information, kontakter och insyn i utbildningssystemet (Ball 2003, Peters 2001). Resurssvaga eller "kapitalfattiga" (Bunar 2001) har inte samma förutsättningar som väletablerade att förverkliga skolvalfriheten. Det visar sig att "valfriheten i mindre utsträckning har kommit att 'liera sig' med skolkonkurrens byggd på kvalitet, pedagogik och nytänkande och mer med konkurrens byggd på boendesegregation, symbolik, föreställningar, myter och tradition" (Bunar 2008, s 15). Det tidigare centrala värdet jämlikhet tenderar att ersättas med likvärdighetsambition som ger ökade friheter men tar mindre hänsyn till elevernas och föräldrarnas möjligheter att realisera dessa friheter (Dovemark 2007).

Teoretiska utgångspunkter

Vi refererar till rättigheter av juridisk karaktär. Marshall (1996) skiljer mellan civila, politiska och sociala rättigheter. Dessa rättigheter formar det moderna medborgarskapskonceptet och har utvecklats stegvis under de sista tre århundradena: civila på 1700-talet, politiska på 1800-talet och sociala på 1900-talet. Grunden för medborgerliga rättigheter är likhetsprincipen: samtliga medborgare ska ha samma rättigheter. De minst preciserade är de sociala (Marshall 1996) vilket gör dem till de mest diskuterade och kontroversiella medborgerliga rättigheterna (Bottomore 1996). Enligt Marshall (1996) ska sociala rättigheter säkerställa ett minimum av trygghet som ska ge varje medborgare rätt till en ekonomisk grundtrygghet. Utöver detta ska medborgaren ha rätt att ta del av samhällsgemenskapens sociala tradition och leva ett civiliserat och normalt liv. Som social rättighet räknas förmåner till hälso- och sjukvård, social omsorg, ekonomisk trygghet för olika grupper och skolutbildning på grund- och gymnasienivå.

Medborgarskapet reglerar den juridisk-formella relationen mellan den enskilde och staten genom medborgerliga rättigheter (Marshall 1996). Denna relation formar det formella medborgarskapet. Men innehållet i medborgerliga rättigheter förhandlas fram på den politiska arenan utifrån olika ideologier i ett demokratiskt samtal. Ett exempel är rösträtten som är ett resultat av förhandlingar kring frågor som vem som ska ha rösträtt och när rösträtten ska kunna användas. Det som förhandlas fram förankras i rådande sociokulturella normer. Denna del av medborgarskapet begreppsliggörs som det sociokulturella medborgarskapet och handlar om socialisering och reproducering av gällande attityder i det offentliga, juridiska, politiska och privata livet. Således finns det en tydlig koppling mellan sociokulturella normer och vad som sedan formaliseras som medborgerliga rättigheter (Panican 2007).

Efter andra världskriget genomsyrades det sociokulturella medborgarskapet av en socialliberal anda. Kärnan har varit ett jämlikt medborgarskap förankrat i solidaritet för resurssvaga (Voet 1998). Sedan 1980-talet trängs den socialliberala andan ut av ett nyliberalt tänkesätt; här nämns Reagans och Thatchers politik (*New Right*) i USA respektive Storbritannien som betydande faktorer i denna utveckling (Wagner 2004). Universell likhet omvandlas till likvärdighet i bemärkelsen att medborgare ges valfrihet av välfärdstjänster: man får välja utbildning, pensionsfond och olika vård- och omsorgsformer. I det nyliberala rättighetstänkandet förskjuts ambitionen från jämlika förutsättningar och ömsesidighet/jämbördighet till valfrihet i förverkligandet av det egna livsprojektet. Samtidigt har välfärdsstatens styrningsmentalitet delegerats till lokal nivå. Makten har alltmer decentraliserats vilket har lett till en avreglering och marknadsanpassning av välfärdstjänsterna (Lister et al 2007, Florin et al 2007).

Innehållet i sociala rättigheter förhandlas fram kollektivt på den politiska arenan medan marknadsanpassningen avpolitiserar det sociala medborgarskapet. Medborgarens vilja, förmåga och samhällsliga position blir avgörande i realiseringen av medborgerliga sociala rättigheter. Vi vill betona att det är möjligheten att ta del av en social rättighet och dessa rättigheters materialisering som förändrats, inte rättigheten som koncept i sig.

Ett exempel: grund- och gymnasieskolan i Sverige

Under 1990-talet har skolreformer ersatt regelstyrning med resultat- och målstyrning. Läroplanen för det obligatoriska skolväsendet och gymnasieskolan följer liberala värderingar: målstyrning i stället för regelstyrning av skolutbildningen och en individanpassad skola med ett mångsidigt innehåll i stället för ett likformighetstänkande. Stora delar av verksamhetsinnehållet bestäms lokalt. Kommunen och den enskilda skolan fastställer skolplanen och det didaktiska arbetet för att förverkliga tanken om ”en skola för alla” (proposition 1990/91:85,

SOU 1997:121). Friheten att forma utbildningen på lokal nivå kombineras med rätten att välja utbildning.

I friskolereformen från 1992 beslutades om omfördelning av resurser. Fristående skolor skulle få kommunala bidrag upp till minst 85 procent av den individuella elevsättningen (proposition 1991/92:95). Antalet elever som väljer fristående skolor har ökat med 25 procent de senaste fem åren och uppgick läsåret 2008/09 till 10 procent av den totala elevvolymen på grundskolenivå. Samma läsår fanns 677 skolor med fristående huvudmän vilket kan jämföras med drygt 100 friskolor läsåret 1992/93. På gymnasial nivå uppgick andelen elever som studerar i fristående gymnasieskolor läsåret 2008/09 till 19,5 procent (Skolverket 2009). Läromedel har reglerats av Statens Institut för Läromedel. Skolöverstyrelsen beslutade om övergripande läromedelsinköp. Skolreformerna under 1990-talet har avskaffat dessa kontrollformer på nationell nivå och läromedelsgranskningen har blivit en lokal angelägenhet. Lärarna har en utökad frihet men ett större ansvar för att välja läromedel. Det är ”i stor utsträckning marknadskrafterna och läromedelsförlagen som styr läromedelsutbudet” (Eilard 2008, s 335).

En nyliberal marknadsskildring träder fram. De humanistiska värderingarna, som står till grund för skolverksamheten om likvärdighet i frågan om både kunskapens karaktär och möjligheter till utbildning, kan komma i konflikt med marknadsekonomiska motiv där vinstmarginaller och konkurrens mellan olika skolor blir viktiga faktorer för utbildningsväsendet. Men det är inte denna dimension som vi vill uppmärksamma. I stället är det elevernas och vårdnadshavarnas frihet att välja skola och utbildning som vi vill problematisera.

Möjliga begränsningar för elever och vårdnadshavare

Vi sammanfattar möjliga begränsningar i tre kategorier: (i) att inte *kunna välja* rör bristande information och kunskap om olika valalternativ, (ii) att inte *få välja* behandlar hinder att göra val och (iii) att *välja ”rätt”* innebär att medborgaren på olika sätt styrs i valsituationen.

Inte kan välja

Man kan vilja välja i skolvals-systemet men inte kunna göra detta. Ett strukturellt hinder utgörs av en geografisk selektion. Skolor med välmeriterad personal och goda skolresultat är ofta placerade i välbärgade områden långt borta från socialt marginaliserade bostadsområden (Arnman & Jönsson 1986). Svängrummet är begränsat för resurssvaga då dessa inte kan nå attraktiva skolor på grund av tidsbrist eller resekostnader. På så sätt befäster valfriheten den geografiska inlåsningen. Detta strukturella hinder behöver inte vara ett svar på den ökade valfriheten. Men retoriken bakom valfrihetsreformen pekar just på möjligheterna att motverka geografisk inlåsning. Ett annat strukturellt hinder är skolans

tillämpade didaktik. Lärarens sätt att undervisa och arbetsuppgifternas karaktär vänder sig ibland endast till elever med ett specifikt kulturellt och socialt kapital. Den faktiska valfriheten begränsas till att tvinga vårdnadshavarens barn vända sig till en enda skola eller samma typ av skola som kan passa elevens sociokulturella kapital (för empiriska exempel se Dovemark 2007, Bunar 2009).

En kombination mellan strukturella och individuella hinder är att valmöjligheterna kan framställas på ett obegripligt sätt för de som är mindre insatta i skolvals-systemet. Urvalsprocessen görs redan i sättet att beskriva skolan och de valmöjligheter som finns genom en användning av en svårbegriplig information. Valfriheten är också blind inför medborgarens egen handlingskraft. Valfriheten följer logiken att alla medborgare är lika oavsett klass, etnicitet, kön, sexualitet, förmåga, kompetens samt kulturellt och socialt kapital. Men valet sker inte ”i ett socialt vakuum. Val av annan skola än den närmaste förutsätter kunskaper om bl.a. andra pedagogiska alternativ och om hur andra skolor fungerar, kunskaper som ofta är ojämnt socialt fördelade. De faktiska möjligheterna är mycket olika för skilda föräldragrupper i ett socialt skiktat samhälle” (Arnman et al 2004, s 31). Det som krävs för att utöva valfriheten kan utgöra ett hinder för resurssvaga som inte alltid har nödvändiga intellektuella, tids-, status- och resursmässiga verktyg (Broady 2001, SOU 2000:39). Resurssvaga behöver inte betyda fattiga utan även ekonomiskt etablerade med sociala begränsningar kan räknas till samma grupp.

Resurser och kompetenser är oftast klassbundna. Självuppfattning, familjens och omgivningens värderingar samt sociala förhållanden kan göra att man inte finner stöd för att hantera information om valalternativen. Man kanske inte känner till valalternativen och kan därmed inte välja. De resurssvaga får i konkurrens med högutbildade välja bland skol- och utbildningsalternativ. Förutsättningarna är dock olika. Valfriheten kan i dessa fall sägas vara en selektiv mekanism som befäster och förstärker den sociala och etniska segregationen. Dessa hinder uppmärksammas även på den internationella arenan i de länder där liknande valfrihet råder; se Peters (2001) om valfriheten i det kraftigt ändrade utbildningssystemet i Nya Zeeland, problematiseringar av valfrihetsreformer i den amerikanska utbildningen (Youngs & Clinchys 1992) och Balls (2003) studier om samma förhållanden i Storbritannien.

Svårigheter knutna till att välja kan resultera i att man avstår från att välja skola. Ball skiljer mellan ”cold knowledge”, mer formell information som tillhandahålls av skolorna, och ”hot knowledge”. I Balls (2003) studier visas att medelklassen föredrar ”hot knowledge”, nämligen information från informella samtal som omfattar värderingar, skvaller, rykten och subtila uppmaningar inom det egna nätverket. Denna typ av information genomsyras oftast av en symbolik som kan tolkas av dem med samma klassposition. Det gemensamma sociala kapitalet inom det egna samhällsskiktet gör att man kan förmedla och ta till sig

information på ett sätt som reproducerar den egna klasspositionen. Likasinnade kan bedöma att utbudet av skolor inte omfattar alternativ som passar exempelvis medelklassens utbildningsbehov. I så fall kan man tvingas till en passiv roll om det inte finns något tilltalande valalternativ och då finns det risk att man inte vill välja, vilket kan betraktas som en form av att inte kunna välja.

Man kanske inte ens vet att det finns en skolvalfrihet; immigranter har inte alltid denna kunskap. Det kan också handla om språksvårigheter eller kulturkompetens som gör att man inte kan ta till sig information om skolvalfrihet. Utbildningsansvariga kan låta bli att informera om denna möjlighet för att behålla elever eller inte välkomna elever som skolan inte önskar ta emot.

Det kan också handla om att man motsätter sig marknadsanpassning av välfärdstjänster och därmed vägrar välja skola. Man kan anse att den kommunala skolan är ett uttryck för solidaritet, social rättvisa och ett verktyg för att minska klassmotsättningar. Man kanske inte ens är intresserad av friskolornas pedagogiska alternativ utan låter i stället de kommunala tjänstemännen välja skola. Detta kan ske även om den tilldelade skolan inte tillgodoser egna önskemål om barnets kunskaps- och personlighetsutveckling (Damgren 2002).

Inte får välja

Gymnasial utbildning är frivillig; eleven kan välja bort erbjudandet att läsa på sekundär nivå. I realiteten kan detta alternativ motarbetas. Det finns elever som väljer bort studier på gymnasial nivå för att i stället arbeta. Men det finns ett fåtal arbetsgivare som vill anställa arbetskraft utan gymnasiekompetens. Ofta är dessa arbetstillfällen utannonserade på arbetsförmedlingen. I intervjuer¹ med företrädare för kommunala och statliga verksamheter i en liten entreprenörstätt kommun, uppges att det finns arbetsgivare som efterfrågar okvalificerad arbetskraft. De intervjuade menar att det ändå är otänkbart att stödja ungdomar att inte fullfölja studier på gymnasienivå. En av de intervjuade vägrar förmedla dessa jobb trots att ungdomarna har rätt att välja bort gymnasiestudier. Samma normativa inställning återkommer i flera kommuner, nämligen att duglig arbetskraft kräver minst gymnasiekompetens. I en mellanstor kommun förklaras att samhället behöver avancerad arbetskraft vilket gör att man bör behålla hälften av ungdomarna i utbildningssystemet fram till 25 års ålder. Medborgarduglighet anses kräva gymnasiekompetens, det får inte ens finnas en arbetsmarknad för ungdomar utan gymnasiekompetens. Det framkommer att den som hoppar av eller väljer bort gymnasiestudier har egenskaper som samhället inte efterfrågar. Rättigheten till gymnasiala studier blir en moralisk plikt gentemot samhället och därmed ett rättfärdigat sätt att bortse från elevernas rätt att välja bort studier på gymnasial nivå.

¹ Vinnova-finansierat forskningsprojekt 2007 under docent Olofssons (2010) ledning.

En annan aspekt som påverkar möjligheten att genomföra ett val är att alternativen utformas, på mer eller mindre sofistikerade sätt, för att locka eller försvåra för medborgare att välja ett visst alternativ (Peters 2001, Lund 2007). Verksamhetsföreträdare kan försvåra eller övertala intressenter att inte välja just deras verksamhet, föräldrar kan avrådas eller inte tillåtas att välja ett visst alternativ när det gäller deras barns skolgång. Det är inte bara vårdnadshavaren och eleven som väljer skola utan även skolor väljer elever. Enligt en undersökning ”gjorde rektorer [...] inofficiella överenskommelser om att behålla barn med utländskt ursprung i ’invandrarskolorna’ [...] med motiveringen att kompetensen att arbeta med dem fanns där. Rektorena fattar dessutom beslut om elevers placering och fördelar dem emellan sig” (Skawonius 2005, s 327). I samma undersökning ges empiriska exempel på hur rektorer låter bli att informera vissa vårdnadshavare om valmöjligheter eller tar sig friheten att bestämma över huvudet på dem. I detta sammanhang kan nämnas den kommunala administrationen som använder sig av närhetsprincipen för att minska platstrycket på attraktiva skolor. Elever som söker från andra områden, ibland från problemområden, än den kommunala skolans upptagningsområde får prioriteras bort i urvalsprocessen (Damgren 2002, Hohnen & Hjort 2009).

Välja ”rätt”

När det gäller val av utbildning tycks det finnas en föreställning om den rationella medborgaren som gör väl övervägda val i förhållande till kvalitet. Att välja rätt innebär emellertid inte enbart instrumentella och strategiska val där fokus ligger på matchning mellan elevens förmåga och intresse och utbildningens innehåll samt framtida arbetsmarknadsetablering. Det kan handla om olika externa faktorer såsom ”elevstatusen (hur många svenska elever finns det) och områdesstatusen ’vilket rykte har området’” (Bunar 2005, s 77).

Som tidigare forskning visar innebär att välja rätt även att förhålla sig till de sociokulturella normer som finns kring vem som bör välja vad. I litteraturen om skolvalfriheten lyfts ofta Bordieus begrepp habitus, den enskildes socialiserade och reproducerade subjektivitet, fram. Olika sociala grupper urskiljer sig genom de val som görs och på så vis reproduceras samhällsordningen. Konformitet i förhållande till rådande förväntningar styr de val som görs: ”Föräldrarnas utbildningsbakgrund är alltså den mest avgörande faktorn vid skolval” (Skawonius 2005, s 17). Barn till högutbildade föräldrar förväntas välja studieförberedande program medan lågutbildades barn bör välja yrkesförberedande program (Arnman et al 2004). Johnsson (2004) visar hur egna preferenser i samverkan med externa förväntningar skapar en bild av rationella val bland olika grupper. Ett strategiskt och ett sociokulturellt korrekt val kan ibland sammanfalla men det kan också innebära att det finns ett glapp mellan dem. Högutbildade

och resursstarka har egentligen få valmöjligheter. Samma förhållande gäller lågutbildade och resurssvaga. Denna genererande konformitet kan emellertid brytas, men detta kan medföra konsekvenser i form av att bli påmind om att man är avvikare, oavsett socioekonomisk gruppstillhörighet. Läkarbarnet som väljer fordonsprogrammet som gymnasial studieväg bryter mot de sociala normerna. Att välja rätt innebär att välja utifrån de sociala normerna där man utgår ifrån likhet inom den egna gruppen. Det kan antas att etablerade medborgare med en högre socioekonomisk position tenderar att i högre grad våga gå emot strömmen och göra självständiga val medan den socioekonomiskt underprivilegerade medborgaren är mer beroende av att välja enligt omgivningens förväntningar. Den förra gruppen skulle kunna ha lättare att motivera val som bryter mot de sociala normerna.

Tendensen att välja likhet framför olikhet innebär en begränsning för det som är tänkt att framstå som fria val för medborgaren. Även om tidigare institutionella och politiska ordningar kring en enhetsskola ersätts allt mer med valfrihet försvinner inte reproduktionen av de sociokulturella normerna. Skillnader som uppstår i en valfrihetsretorik förklaras genom medborgarens val och inte genom samhälleliga strukturer. Det kan diskuteras huruvida valfriheten rubbar den ojämlikhet som tillskrevs medborgaren i tidigare utbildningssystem. Valfrihet riskerar att reproducera ojämlikhet bland samtliga samhällsskikt. Att välja ”rätt” kan begränsa valfriheten, rätt är olika för olika grupper. Jämlikhet råder inom den egna gruppen vilket innebär att man förutsätter och även behåller ojämlikhet mellan grupper.

Slutdiskussion

Medborgaren tvingas ta ett större ansvar för att välja. I stället för att ha rollen som mottagare av välfärdstjänster betraktas medborgaren som en konsument av samma tjänster. Att skolgången fungerar sämre för ett barn är inte primärt ett problem för välfärdsstaten som bedriver en bristfällig verksamhet utan ansvaret faller tillbaka på föräldern som har gjort ett felaktigt val. Frågan är hur de medborgare som i olika hög grad är bärare av de begränsningar vi behandlat ovan blir betraktade som just ansvarstagande och självreglerande medborgare. Är det så att vi i allt större utsträckning bedömer konsumentens förmåga att välja och i mindre utsträckning fokuserar på tjänstens kvalitet när vi betraktar sociala rättigheter i dess konkreta form?

Fler valmöjligheter förväntas öka såväl konkurrensen och effektiviteten som kvaliteten på tjänsterna. Ett större antal valalternativ anses också förbättra anpassningen till medborgarens specifika önskemål och behov. Kritik har tidigare uttalats mot att offentliga monopol skapar tjänster som ska passa alla (”one size fits all”) och riskerar att i stället inte passa någon. Dessa argument strävar mot att

en större del av välfärdstjänsterna ska vara marknadsbaserade. Emellertid tycks det fortfarande finnas ett starkt stöd för offentliga välfärdstjänster (Svallfors 2004). Utvecklingen inom skolområdet har huvudsakligen skett under de senaste decennierna och vi har tämligen begränsade kunskaper om attityder till denna utveckling. En betydelsefull dimension av denna utveckling är att välfärdsstaten tar ett steg tillbaka från ansvaret att garantera medborgarna tillgång till en kvalitativt acceptabel välfärdstjänst. Det finns, som framgått i artikeln, medborgare som av olika skäl hamnar i en problematisk situation när de avkrävs ett val och en ökad aktivitet i förhållande till möjligheten att få tillgång till välfärdstjänster. Detta gäller både högutbildade, lågutbildade och resurssvaga medborgare.

Den forskning vi har gått igenom tyder på att det sociokulturella medborgarskapet förankras i allt högre grad i en nyliberal retorik vilken innebär en förskjutning av ansvar från staten till det civila och privata. Om (välfärds)staten var en leverantör av medborgerliga rättigheter har det under de senaste decennierna skett en förskjutning till förmån för såväl marknaden som den enskildes ansvar att se till att rättigheterna materialiseras. Medborgaren förväntas agera, välja, ansöka eller på annat sätt bevaka sin rätt till de friheter staten tillhandahåller. Genom materialisering av sociala rättigheter som vilar på valfrihet reproduceras jämlikhet inom den egna gruppen och ojämlikhet mellan grupper. Det sociala medborgarskapet befäster, genom den valfrihet som finns inbyggd i sociala rättigheter, den sociala och etniska segregationen.

Tanken med medborgerliga rättigheter är att det ska råda universell likhet avseende tillgång och åtnjutande av välfärdstjänster. Genom den enskildes ökade egenansvar att bevaka och förverkliga sina rättigheter utmanas, menar vi, principen om universell likhet. Samtliga medborgare har den formella rätten till ett paket välfärdstjänster. I och med detta har staten tillförsäkrat medborgaren en aritmetisk jämlikhet (jämlikhet i kvantitet) – alla har samma formella rätt till samma paket välfärdstjänster. Däremot är inte möjligheterna att tillvarata dessa tjänster jämlika eftersom nyttjandet av rättigheter ställer krav på medborgarens kompetens och förmåga. Som vi har visat har inte alla samma förutsättningar och möjligheter att välja. Utöver nämnda faktorer vill vi även betona institutionella förhållanden som styr tilldelningen av valmöjligheter. Detta beror på att välfärdsproducenterna kan prioritera den egna verksamhetens intressen framför principen om universell likhet. Detta innebär att alla inte får samma typ av erbjudanden av de olika producenterna av exempelvis utbildning.

Artikeln ger upphov till två problemställningar som bör studeras närmare. Den första berör hur relationen mellan medborgare och välfärdsproducent förändras i en mer kundorienterad relation mellan individ och välfärdstjänst. Föreställningar om solidaritet i organiseringen av välfärdstjänster utmanas av ett nyliberalt medborgarskap. Den andra problemställningen berör det socio-

kulturella medborgarskapet som uttryck för allmänhetens uppfattning. Det kan diskuteras i vilken utsträckning marknadsanpassningen av välfärdstjänster speglar en allmän attitydförändring (Svallfors 2004, Calzada & del Pino 2008). Speglar marknadsanpassningen av utbildning utbredda sociokulturella normer? Denna utveckling reser frågor om formandet och förståelsen av det sociokulturella medborgarskapet samt konsekvenser för medborgaren.

Litteraturlista

- Aberbach JD & Christensen T (2005): "Citizens and consumers. An NPM dilemma". *Public Management Review*, vol 7, nr 2, s 225-245.
- Alba JW & Hutchinson JW (2000): "Knowledge calibration – what consumers know and what they think they know". *Journal of Consumer Research*, vol 27, nr 2, s 123-156.
- Ambler JS (1998): "Who benefits from educational choice? Some evidence from Europe". I C Elchanan (red): *Market approaches to education*. Oxford: Elsevier Science.
- Annman G & Jönsson I (1986): *Olika för olika*. Lund: Arkiv.
- Annman G, Järnek M & Lindskog E (2004): *Valfrihet – fiktion och verklighet*. Uppsala: Department of Education, Uppsala University.
- Ball SJ (1994): *Education reform*. Buckingham: Open University Press.
- Ball SJ (2003): *Class strategies and the education market*. London: Francis & Taylor.
- Ball SJ (2006): *Education policy and social class*. London & New York: Routledge.
- Ball SJ (2007): *Education Plc*. London & New York: Routledge.
- Ball SJ, Goodson IF & Maguire M (red) (2007): *Education, globalization and new times*. London: Routledge.
- Bettman JR, Luce MF & Payne JW (1998): "Constructive consumer choice processes". *Journal of Consumer Research*, vol 25, nr 3, s 187-217.
- Blomqvist P (2004): "The choice revolution: privatization of Swedish welfare services in the 1990s". *Social Policy & Administration*, vol 38, nr 2, s 139-155.
- Blomqvist P (2005): "Privatiserad sjukvård: politisk lösning eller komplikation?". *Socialvetenskaplig Tidskrift*, vol 12, nr 2-3, s 169-189.
- Bottomore T (1996): "Part II – Citizenship and social class, forty years on". I R Moore (red): *Citizenship and social class*. London: Pluto Press.
- Bourdieu P (1984): *Distinction*. London: Routledge.
- Bourdieu P (1986): *Kultursociologiska texter*. Stockholm: Salamander.
- Brewer M (2007): *Welfare reform in the UK: 1997-2007*. London: Institute for Fiscal Studies.
- Broady D (2001): "Gymnasieskolan och eliterna". *Pedagogiska magasinet*, nr 2, s 56-61.
- Bunar N (2001): *Skolan mitt i förorten*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposium.
- Bunar N (2005): "Valfrihet och anti-segregerande åtgärder". *Utbildning & Demokrati*, vol 14, nr 3, s 75-96.
- Bunar N (2009): *När marknaden kom till förorten*. Lund: Studentlitteratur.
- Bunar N (2008): "Bakgrund – om forskningsstudien, de mångkulturella innerstadsskolorna". *Valfrihet, integration och segregation i Stockholms grundskolor*. Stockholms Stad.
- Calzada I & del Pino E (2008): "Perceived efficacy and citizens' attitudes toward welfare state reform". *International Review of Administrative Sciences*, vol 74, nr 4, s 555-574.
- Clarke J (2007): "Unsettled connections". *Journal of Consumer Culture*, vol 7, nr 2, s 159-178.
- Damgren J (2002): *Föräldrars val av fristående skolor*. Malmö: Malmö högskola.
- Dovemark M (2007): *Ansvar – hur lätt är det?* Lund: Studentlitteratur.
- Eilard A (2008): *Modern, svensk och jämställd*. Malmö: Lärarytutbildningen, Malmö högskola.
- Englund T (1993): *Utbildning som "public good" eller "private good"*. Uppsala: Ped instit.
- Florin C, Elgán E & Hagemann G (2007): *Den självstyrande medborgaren? Ny historia om rättvisa, demokrati och välfärd*. Stockholm: Institutet för Framtidsstudier.
- Gewirtz S, Ball SJ & Bowe R (1995): *Markets, choice and equity in education*. Buckingham: Open University Press.
- Giddens A (1999): *Den tredje vägen: om socialdemokratins förnyelse*. Stockholm: Atlas.
- Gorard S & Fitz J (2000): "Markets and stratification". *Educational Policy*, vol 14, nr 3, s 405-429.

- Gorard S, Fitz J & Taylor C (2001): "School choice impacts – what do we know?". *Educational Researcher*, vol 30, nr 7, s 18-23.
- Hatcher R (1998): "Class differentiation in education: Rational choices?". *British Journal of Education*, vol 19, nr 1, s 5-24.
- Hohnen P & Hjort T (2009): "'Citizens-as-consumers'. A discussion of emerging new forms of marginalization in the Nordic welfare states". *European Journal of Social Security*, vol 11, nr 3, s 271-290.
- Hvinden B & Johansson H (2007): *Citizenship in Nordic welfare states*. London: Routledge.
- Johnsson M (2004): *Kontrasternas rum*. Umeå: Umeå universitet.
- Kallstenius J (2009): "Segregation och skolvalfrihet i Stockholm". I C Knuthammar & G Graninger (red): *Samhällsbyggande och integration*. Linköping: Linköpings universitet.
- Kautto M, Fritzell J, Hvinden B, Kvist J & Uusitalo H (2001): *Nordic welfare states in the European context*. London: Routledge.
- Kjellman A-C (2001): "*Hurra för valfriheten!*" – men vad ska vi välja? Stockholm: HLS.
- Leca J (1992): "Questions on citizenship". I C Mouffe (red): *Dimensions of radical democracy – pluralism, citizenship, community*. London: Verso.
- Le Grand J (2007): *The other invisible hand*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- Lister R, Williams F, Anttonen A, Bussemaker J, Gerhard U, Heinen J, Johansson S, Leira A, Siim B, Tobio C & Gavanas A (2007): *Gendering citizenship in western Europe – new challenges for citizenship research in a cross-national context*. Bristol: Policy.
- Lund S (2006): *Marknad och medborgare*. Växjö: Växjö University Press.
- Lund S (2007): "Valfrihet och konkurrens – Utvecklingstendenser inom gymnasieutbildning". *Pedagogisk Forskning i Sverige*, årg 12, nr 4, s 281-300.
- Marshall TH (1996): "Citizenship and social class". I TH Marshall & T Bottomore (red): *Citizenship and social class*. London: Pluto Press.
- Mitchell K (2003): "Educating the national citizen in neoliberal times". *Transactions of the Institute of British Geographers*, vol 28, nr 4, s 387-403.
- Norén L (2003): *Valfrihet till varje pris*. Göteborg: BAS.
- Olofsson J (2010): *Krisen i skolan – utbildning i politiken och i praktiken*. Umeå: Boréa.
- Olofsson J, Panican A, Pettersson L & Righard E (2010): *Ungdomars övergång från skola till arbetsliv – aktuella utmaningar och lokala erfarenheter*. Lund: Socialhögskolan.
- Panican A (2007): *Rättighet och rättvisa*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Peters M (2001): "Valfrihet på de svagas bekostnad". *Pedagogiska Magasinet*, nr 1, s 36- 41.
- Proposition 1990/91:85 *Växa med kunskaper*. Stockholm.
- Proposition 1991/92:95 *Om valfrihet och fristående skolor*. Stockholm.
- Reay D & Ball SJ (1997): "Spoilt for choice: the working classes and educational markets". *Oxford Review of Education*, vol 23, nr 1, s 89-101.
- Richardsson G (2004): *Svensk utbildningshistoria*. Lund: Studentlitteratur.
- Schild V (2007): "Empowering 'consumer-citizens' or governing poor female subjects?". *Journal of Consumer Culture*, vol 7, nr 2, s 179-203.
- Skawonius C (2005): *Välja eller hamna*. Stockholm: Pedagogiska institutionen.
- Skolverket (2009): *Utbildningsstatistik*.
- SOU 1997:121 *Skollfrågor – om skola i en ny tid*. Stockholm: Fritzes.
- SOU 2000:39 *Välfärd och skola*. Stockholm: Fritzes.
- Svallfors S (2004): "Class, attitudes and the welfare state: Sweden in comparative perspective". *Social Policy & Administration*, vol 38, nr 2, s 119-138.
- Szebehely M & Trygdegård GB (2007): "Omsorgstjänster för äldre och funktionshindrade – skilda villkor, skilda trender". *Socialvetenskaplig Tidskrift*, vol 14, nr 2-3, s 197-219.
- Trentman F (2007): "Citizenship and consumption". *Journal of Consumer Culture*, vol 7, nr 2, s 147-158.
- Voet R (1998): *Feminism and citizenship*. London: Sage.
- Wagner A (2004): "Redefining citizenship for the 21st century". *International Journal of Social Welfare*, vol 13, nr 4, s 278-286.
- Young TW & Clinchy E (1992): *Choice in public education*. New York: Teachers College.